

УДК 316.2

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ЕТНІЧНИХ ГРУП ТА ЙОГО ВИМІРИ

В. Л. Арбеніна

*Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна
sociology@univer.kharkov.ua*

Статус етнічних груп розглянуто як багатоаспектну характеристику їхнього становища в суспільстві. Значну увагу приділено проблемі політико-правового статусу етнічних груп, зокрема, наслідкам інституційно закріпленої диференціації на етнічну більшість та етнічні меншини. Представленість етнічних груп на різних шаблях соціальної ієрархії розглянуто як показник їхнього статусу у системі соціальної стратифікації. Проаналізовано головні причини соціальної нерівності етнічних груп. Доведено, що специфічним для етнічних груп виміром статусу є їхнє положення в системі міжетнічних відносин, що визначене розмірами бажаної соціальної дистанції в разі безпосередніх контактів й характеризує суб'єктивне відношення до кожної з груп, яке домінує в масовій свідомості.

Ключові слова: соціальний статус, політико-правовий статус, статус етнічної групи у системі соціального розшарування, статус групи в системі міжетнічних відносин.

Більшість країн сучасного світу поліетнічна за складом населення. А там, де є етнічна багатоманітність, неминуче, як уважають, природно або цілеспрямовано вибудовується ієрархія етнічних груп з погляду можливостей їхнього доступу до соціальних ресурсів суспільства та місця в системі міжетнічних відносин.

Фундаментальною соціологічною категорією, за допомогою якої описують організацію соціального простору і визначають положення індивідів та соціальних груп у суспільстві, є категорія “соціальний статус”.

С.О. Макеев узагальнив різні підходи до трактування цього поняття в “класичній” і сучасній соціологічній думці та виокремив принаймні три його змісти [1, с. 102 – 105]. Говорячи про статус, мають на увазі, по-перше, обсяг політичних та юридичних прав, обов'язків, можливостей, зафіксованих, як звичайно, законодавчо, а в окремих випадках – у неписаних нормах і традиціях. По-друге, соціальний статус – це рангова характеристика положення індивідів чи груп один стосовно одного в шкалі соціальної нерівності, яка відображає відмінності в їхніх життєвих шансах та доступі до суспільних ресурсів у економічній, політичній і культурній сферах. Статус у системі соціальної стратифікації визначений залежно від рівня доходів, освіти, кваліфікації, владних повноважень тощо і може бути принаймні високим, середнім або низьким. По-третє, згідно з традицією, яку започаткував М. Вебер, соціальний статус – це ціннісна характеристика, певний ранг в ієрархії честі, престижу й гідності, який громадська думка приписує індивідам, групам чи позиціям відповідно до усталених традицій оцінки їхнього місця й значення в суспільстві.

Стосовно етнонаціональних груп поняття “соціальний статус” можна використовувати в усіх наведених вище змістах. Кожен з них характеризує різні аспекти положення цих груп. Проте в усіх випадках ідеться про положення тих чи інших спільнот у шкалі соціального домінування [2, с. 8]. На нашу думку, саме таке трактування, запропоноване російським етнологом С. В. Соколовським, по-перше, “схоплює” головну сутність того явища, яке воно визначає, по-друге, задає головний критерій аналізу статусних позицій етнонаціональних груп в усіх її різновидах.

У сучасній літературі використовують низку термінів, за допомогою яких описують місце розташування етнічних груп у соціальній системі: етнічний статус [3], соціально-етнічний статус [4], соціальний статус етнічних груп [5, с.38; 6, с.41] тощо. Оскільки, як звичайно, не пояснюють, чому саме обраний цей термін, не визначають його співвідношення з іншими вживаними термінами, то можна припустити, що автори не надають особливого значення цій проблемі. На наш погляд, кожне зі згаданих словосполучень має деякі змістовні відтінки, з різною мірою адекватності визначає явище, про яке йдеться.

Наприклад, поняття “етнічний статус”, на нашу думку, стосується перш за все особистості і є аскриптивною характеристикою її належності, тобто етнічності. Тоді, коли етнічність стає підставою соціальної диференціації, доцільним є застосування поняття “соціально-етнічний статус” як такий, що пов’язує положення кожного носія визначеної етнічності з положенням у соціальній системі групи, до якої він належить за культурно-генетичним походженням. Що ж стосується словосполучення “соціальний статус етнічних груп”, то воно, мабуть, є найширшим, таким, що вбирає в себе різні статусні виміри, дає змогу зафіксувати різні аспекти положення групи у суспільстві.

Аналіз найбільш значущих із них з погляду впливу соціальної диференціації на процес консолідації поліетнічного суспільства – наша головна мета.

Російський учений В. Ільїн, відповідаючи на питання “Чому в суспільстві виникає етнічна нерівність?”, вбачав її причини в дії механізмів двоякого характеру.

По-перше, адміністративно-політична влада, передусім, держава та її органи, часто ставлять етноси у нерівне до себе становище: одні розглядають як лояльні, опору державної влади, інші – як явних або прихованих її супротивників. Відповідно, одні поставлені силою державної влади у привілейоване, а інші – у дискриміноване становище.

По-друге, у боротьбі за виживання різні етноси, завдяки, перш за все, специфіці своєї культури (традиції, норми, цінності тощо) виявляються неоднаково пристосованими до умов певного суспільства. У підсумку, одна етнічна культура сприяє вертикальній мобільності, а інша – чинить їй перепони [7, с. 289]. Тому, на думку В. Ільїна, доцільно розмежувати етносоціальну стратифікацію у *чистому вигляді* та *вторинну* етносоціальну стратифікацію [7, с. 180].

Етносоціальна стратифікація у чистому вигляді є в тому випадку, коли етнічні спільноти цілеспрямовано поставлені у нерівне становище в державній ієрархії, стають об’єктом привілеїв або дискримінації.

Вторинна етносоціальна стратифікація виникає тоді, коли етнічні межі збігаються з природними зонами, галузевими та поселенськими спільнотами. Унаслідок цього етносоціальна нерівність є результатом нерівності регіонів, галузей, міста та села [7, с. 309-310].

Розмежування прямого, політико-адміністративного механізму стратифікації етнонаціональних груп і того їхнього розташування на різних шаблях соціальної ієрархії, яке виникає внаслідок дії інших соціальних обставин, є важливим методологічним положенням, яке необхідно враховувати, пояснюючи причини етносоціальної диференціації.

Історія Російської імперії та її наступника – Радянського Союзу, надає численні приклади політико-адміністративної ієрархізації різних народів.

Відомо, що в царській Росії були правові обмеження на мову, релігію, пересування та інші громадянські й політичні права, які накладались на визначену групу людей, тобто існувала *правова нерівність* членів однієї й тієї ж держави. Саме в цьому П. Сорокін убачав сутність “національного питання” в Росії [8, с. 249].

У Радянському Союзі, незважаючи на ідеологічну доктрину: “національне питання в СРСР вирішено повністю та остаточно, фактична нерівність між народами ліквідована”, насправді існувала дуже чітка ієрархія національностей, у цьому разі в інституціоналізованій формі. Численні народи СРСР були поділені на “сорти”: одні мали право на створення власної союзної республіки, інші – на автономію різного рівня, починаючи від республіки і закінчуючи національними округами. Більшість же народів зовсім не мала політико-територіального оформлення. Цю офіційну політико-правову ієрархію доповнювали ієрархією, яка реально діяла, але як неформалізована практика у вигляді квот приймання деяких національностей до ВНЗ, просування на керівні посади тощо.

У кожній із пострадянських нових незалежних держав політико-правова регламентація соціального статусу етнічних груп є суттєво відмінною. У деяких із них (зокрема, в Латвії, Естонії) прийняті закони або існують негласні установки, спрямовані на дискримінацію окремих груп населення, витискання їх з території країни, обмеження можливостей їхнього соціального просування тощо. Конструювання соціальної ієрархії відбувається на підставі диференціації на “корінне” населення та “мігрантів”, належності до “титульної” нації та інших етнічних груп, інституціонованого розподілу на “етнічну більшість” та “етнічні / національні меншини”.

Останнім часом дослідники щораз частіше звертаються до аналізу проблем, що виникають унаслідок диференціації населення на етнічну більшість та етнічні/ національні меншини. Такий розподіл об’єктивно існує в кожній поліетнічній державі. Однак говорити про існування етносоціальної стратифікації в *чистому вигляді* можна лише в тому випадку, коли одна група стає об’єктом певних привілеїв, а інші – дискримінації.

З позицій етносоціологічного, як і етнополітичного, підходу кількість представників різних груп, що утворюють етнонаціональну структуру суспільства, цікавить не сама по собі (хоча це також дуже важливо), а передусім з погляду обсягу тих людських ресурсів, якими група володіє. Адже в демократичній державі, де найбільш сутнісні питання життєдіяльності вирішують шляхом волевиявлення населення, кількісні характеристики перетворюються на порівняно різну можливість впливати на прийняття рішень, що торкаються й усього суспільства, й інтересів певних його суб'єктів, перш за все – у процесі референдумів, виборчих кампаній тощо. У багатьох випадках саме кількісний показник стає головною підставою для визначення соціального статусу різних складових етнонаціональної структури суспільства, зокрема, диференціації на етнічну більшість та етнічні меншини.

В Україні проблема термінології, яка визначає елементи етнонаціональної структури і, що найважливіше, їхній статус у політичній системі, і досі не усталена й не загальноприйнята як у наукових, так і в політичних колах.

Чергова спроба розтлумачити це питання є в довіднику “Етнонаціональна структура українського суспільства”, підготовленому та виданому зусиллями науковців факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка [9]. У ньому елементи етнонаціональної структури запропоновано визначати так:

- українська етнонація (77,8% населення України);
- національні меншини та етнічні групи з невизначеним статусом (21,4%);
- представники окремих етносів (0,8%) [9, с. 5].

Оскільки чітких критеріїв визначення поняття “національна меншина” в українському політико-правовому полі та офіційній практиці (етнополітиці) нема, то автори скористались критеріями, узятими за основу визначення цього поняття, запропонованого представником Ради Європи Ф. Капоторі. Національну меншину він пропонує визначати як “групу населення, яка відрізняється від основної групи населення своїм етнічним походженням, чи то своєю національністю, чи то своєю мовою, чи то своєю релігією; за своєю кількістю поступається основній групі населення; не займає домінуючої позиції в країні; демонструє бажання зберегти свою самобутність і свою культуру, традиції, релігію чи мову; не складається з недавніх емігрантів або біженців, має глибоке коріння в країні проживання (як правило, громадяни цієї країни)” (цит. за [9, с. 5]).

На цій підставі до національних меншин в Україні зачислені росіяни, білоруси, молдаване, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, рома (цигани), азербайджанці, грузини, німці, литовці, словаки, чехи, естонці. Хоча автори зазначають, що ця пропозиція не є остаточною й категоричною, легко побачити, що головний критерій, узятий за основу зарахування до категорії “національні меншини”, – більш-менш вагома кількість представників різних національностей.

Із загального складу тих, кого можна вважати “національними меншинами”, автори запропонованої класифікації В. Євтух та В. Трощинський виокремили “етнічні

групи з невизначеним статусом”. Ідеться про гагаузів (близько 32 тис.), караїмів (близько 1200), кримських татар (близько 250 тис.) та кримчаків (406). Така номінація запропонована на підставі того, що поняття “корінний народ”, яке можна було б застосувати до них, має в міжнародній практиці дещо інший зміст і не може бути застосована в українському контексті [9, с. 4]. Тому головною підставою їхнього виокремлення із загального переліку “громадян України, які не є українцями за національністю” (саме таке визначення національних меншин є в Законі України “Про національні меншини в Україні”), у цьому разі є відсутність у цих народів державного утворення за межами України. Додамо, що не зовсім зрозуміло, чому їхній статус досі не визначений. Адже етногенез кримських татар, кримчаків, караїмів та гагаузів відбувся в межах сучасної України, і їх з повною підставою можна уважати автохтонними на теренах України етносами.

Підставою зарахування до категорії “представники окремих етносів” (а їх перелічено понад 100) була їхня незначна кількість у структурі населення України – від кількох тисяч до двох – трьох осіб.

Якщо підсумувати всі критерії, на підставі яких автори концепції структурували поліетнічне населення України, то не можна не побачити, що воно є стратифікаційним. Адже віднесення до тієї чи іншої категорії одночасно означає й закріплення певного статусу в політичній системі суспільства. Це, мабуть, важливо для вирішення проблеми політико-правового врегулювання положення різних етнічних груп населення України. Однак якщо йдеться про чинники процесу консолідації української нації, то статусна нерівність у політичній системі може стати однією з досить значущих перешкод успішності цього процесу.

Уважають, що сам факт співіснування в одній державі етнічної більшості та етнічної меншості не дає змоги уникнути *відношень домінування і підлеглості*. На думку відомого російського фахівця в галузі міжнаціональних відносин Е. Паїна, це найдавніша форма суспільної нерівності, яку не можна усунути [10, с. 278].

Справді, в сучасному світі найпоширенішою формою політико-територіального об’єднання людей стала національна держава. Її існування потребує такої національної політики, яка б сприяла консолідації населення на підставі формування єдиної громадянської ідентичності, яка за значущістю перевищувала б усі інші типи ідентичності, зокрема регіональну та етнічну. Досягти цього не можна без існування єдиної (в більшості випадків) державної мови, уніфікованої системи освіти, впровадження більш-менш однотипних культурних стандартів тощо. І це неминуче ставить представників меншості в підлегле становище, потребує від них пристосування до вимог державоутворювальної групи.

Е. Паїн, як можна його зрозуміти, вважає таку ситуацію неминучою, а тому оцінювати її з позицій справедливості не має сенсу. Проте, – продовжує він, – має значення уявлення людей щодо справедливості положення в суспільстві тих чи інших етнічних спільнот і щодо державної політики стосовно більшості та етнічних меншин [10, с. 278]. Такої ж думки американський соціолог Р. Брубейкер, який вважає

несуттєвим те, чи проводить держава дискримінацію щодо своїх меншин. Важливо, що про це думають самі меншини (цит. за [11, с. 129]).

Історичні факти свідчать, що саме серед меншин найчастіше виникають уявлення про обмеження їхніх прав та можливостей з боку держави та її етнічної більшості, яка, як звичайно, є титульною групою населення.

Показовим у цьому може бути приклад самопочуття етнічних росіян, значна частина яких (близько 25 млн) після розпаду Радянського Союзу опинилась за межами етнічної Батьківщини, стали мешканцями “нового зарубіжжя”.

У деяких новоутворених суверенних державах, зокрема в Естонії, Латвії, вони справді стали об’єктом дискримінації в економічній та політичній сферах аж до відмови надання їм громадянства країни, де вони довгі роки жили та працювали. Однак найпоширенішою травматичною проблемою для більшості представників російської діаспори в країнах “нового зарубіжжя” стала втрата звичної для них “першої ролі” в багатонаціональній державі. Характерно це і для значної частини росіян – громадян України.

Дослідження, що їх проводили і вітчизняні [4, 12], і російські [13], і західні фахівці [26], констатують одну й ту ж ситуацію: категоричну їхню незгоду зі статусом національної меншості, який визначений для них, як і для іншого неукраїнського населення, законодавством України.

Наголосимо, що такий статус аж ніяк не призводить до будь-яких ущемлень економічних, політичних, професійних прав росіян в Україні. Єдина сфера, де вони вважають себе ущемленими, – це культурно-мовна. Періодично (особливо під час політичних кампаній) виноситься на обговорення питання надання російській мові статусу другої державної (або ж офіційної). Значна частина росіян, а також російськомовних представників інших національностей України, у тому числі титульної, висловлюють занепокоєння перспективами збереження російськомовних навчальних закладів, ЗМІ тощо. І усе це на фоні досить сприятливих (за окремими винятками) російсько-українських міжетнічних відносин в Україні.

Ми навели тільки один приклад того, як інституційно закріплений розподіл на більшість і меншість, навіть за умов повної рівності прав та можливостей меншості, все ж сприймається свідомістю як прояв статусної ієрархії.

Однак, як це не парадоксально, і панівна де-юре група населення може бути невдоволена своїм положенням у суспільстві де-факто.

Наприклад, у багатьох країнах Західної Європи простежується щораз більша збентеженість титульного населення з приводу втрати звичного для них соціокультурного “обличчя” країни.

Справді, збільшення еміграційних потоків, які в останню чверть ХХ ст. стали масовими, суттєво змінили структуру населення багатьох країн, перетворили раніше моноетнічні країни з незначним “вкрапленням” іноетнічного населення на поліетнічні суспільства. Значна частина емігрантів виявляється не в змозі, а іноді не бажає адаптуватись до культури країни, яка прийняла їх, привносить до неї свої звичаї,

традиції, стиль поведінки, які не сприймає “корінне” населення. І воно відчуває себе щораз менш комфортно “у своєму домі”. Реакцією на це стають різні форми протесту, вимоги скорочення еміграційних потоків, обмеження прав іноетнічних груп. “Спалах” таких настроїв зазнали останнім часом Австрія, Франція, Бельгія й деякі інші країни “західного” світу.

За спостереженнями російських соціологів проблема адекватності, справедливості соціальних ієрархій, у тому числі етнічної, кланової, територіальної тощо, нової соціальної стратифікації загалом стає однією із центральних у сучасному російському суспільстві [15, с. 5]. У цьому разі Росія вступає в нову історичну фазу, сутність якої сформулював директор Інституту етнології РАН В. А. Тишков: “Настає інший час – час не тільки захисту меншин, що зазнають утиску, а й захисту більшості від радикалізму та агресивності меншості” [16, с. 131].

Ми навели ці приклади для того, щоб наголосити: далеко не завжди політико-правовий статус більшості означає її панівну роль у державі, а статус меншості – підлеглу, підпорядковану. Підтвердженням цього може бути й ситуація в Україні, де державоутворювальний етнос має всі підстави вважати, що наразі йому не вдалось досягти домінуючої ролі в державі, особливо якщо йдеться про так звану українізацію населення України, реальний стан запровадження української мови як державної [17].

Значимо, що політико-правовий статус етнічних груп, про який досі йшлося, найчастіше є інституціонально визначеним. Оскільки ж цей об’єктивний факт можуть по-різному сприймати окремі етнічні меншості, ті, хто віднесений до груп із невизначеним статусом тощо, то завдання етносоціологічного дослідження полягає не стільки у визначенні статусу досліджуваної групи, скільки у вивченні відношення до цього факту з позицій його прийняття/неприйняття. Головне ж, на чому треба сконцентрувати увагу, – це виявлення впливу політико-правового статусу на загальне положення групи в суспільстві.

Узагальнювальною його характеристикою є місцезосташування групи у системі соціального розшарування.

Традиційний засіб аналізу соціальної структури суспільства в її вертикально-ієрархічному зрізі – врахування таких критеріїв, як розмір прибутку, майнові характеристики, у тому числі володіння власністю, посадове становище, владні повноваження, рівень освіти, кваліфікації тощо. Усе це дає підстави для віднесення індивідів до вищого, середнього або нижчого класу/страти, з’ясування співвідношення між ними, що склалось у суспільстві. Коли ж йдеться про ієрархію етнічних груп у системі соціальної стратифікації, то вона визначена залежно від питомої ваги її представників на різних щаблях суспільної ієрархії. Саме це є інтегральною характеристикою соціального статусу і головним проявом соціальної нерівності етнічних груп.

Результати двох найфундаментальніших досліджень цієї проблематики (одне з яких проведене українською дослідницею Т. Рудницькою “Аналіз соціально-

професійного статусу етнічних спільнот України”, інше – її російською колегою Л. М. Дробіжевою “Соціальна нерівність етнічних груп та проблеми інтеграції в Російській Федерації”) підтвердили існування досить помітної ієрархії етнічних груп, що вибудовується за багатьма показниками.

Головним підсумком дуже багатоаспектного дослідження, виконаного російськими етносоціологами, є висновок про те, що економічні реформи та доступ до демократичних свобод докорінно змінили звичні картини життя в республіках і областях Росії. В етнонаціональній сфері вони призвели до появи нових форм соціальної нерівності, яка поєднується зі старими, залишеними від радянського і дореволюційного минулого [15, с. 465-466].

Особливо гострою дослідники вважають проблему участі у владі різних етнічних груп. У більшості автономних республік політична ніша виявилась заповненою переважно представниками титульної національності, кількість їхніх представників у владних структурах набагато перевищує їхню питому вагу в складі населення автономії [15, с. 103-118].

Проведений Т. Рудницькою порівняльний аналіз демографічних, соціально-економічних та соціокультурних характеристик семи найбільших етнічних спільнот України дав змогу визначити два дуже значущі факти. По-перше, це досить помітна диференціація етнічних груп України за рівнем їхнього трудового потенціалу, який і визначає місце кожної групи в ієрархії соціально-професійних статусів. По-друге, це існування в Україні етнокультурного поділу праці.

На яких підставах ґрунтуються ці висновки? Для визначення соціально-професійного статусу етнічних груп Т. Рудницька застосувала методологічний принцип урахування національно-пропорційного представництва на різних щаблях соціальної ієрархії. Аналізували такі показники соціально-професійного статусу, як рівень освіти, пропорції зайнятості розумовою та фізичною працею, етнічний склад галузей господарства, кваліфікаційна структура.

За всіма цими показниками зафіксовані суттєві диспропорції, які надають співвідношенню етнічних груп України ієрархічності.

Т. Рудницька констатує, що українці за соціально-професійним статусом виявились у соціальному плані менш просунутими на щаблях професійної ієрархії, ніж росіяни і, передусім, євреї. Частка керівників та спеціалістів у складі трудоактивної частини українців є нижчою, ніж цих етнічних груп. Дещо випереджає українців за соціально-професійними пропорціями білоруське населення. Такі етнічні меншини, як поляки, що мають у складі понад 60 % робітників, болгари й, особливо, молдавани, серед яких питома вага керівників майже у 5 разів менша, ніж у євреїв, а частка спеціалістів становить тільки 10 %, за пропорціями соціально-професійного складу є менш просунутими соціально [18, с. 117].

Причини такої ситуації пояснюють, головню, розбіжностями історичного шляху розвитку кожного народу, який несе на собі відбитки політичних, економічних, культурних, психологічних особливостей цих спільнот. Однак найчастіше

Т. Рудницька пояснює місцезоташування етнічних груп України на щаблях професійно-кваліфікаційної ієрархії, перш за все, їхньою поселенською структурою, належністю переважно або до “міських”, “урбанізованих”, “індустріалізованих” народів, тобто таких, які вже зазнали впливу модернізаційних процесів, або до тих, чий характер праці, спосіб життя тяжіє до традиційних патріархальних форм. Тобто в цьому разі відмінності в статусах є результатом вторинної етносоціальної стратифікації.

Зазначимо, що в сучасній соціології саме мірою просування модернізаційних процесів найчастіше пояснюють суспільну диференціацію не тільки етнічних груп, а й суспільства загалом.

З позицій стратифікаційного підходу різна частка представників різних етнічних спільнот на щаблях соціально-професійної ієрархії є виявом соціальної нерівності. Вона може бути сприйнята як гостра соціальна проблема, якщо соціальна нерівність не відповідає тому ідеалу щодо соціальної справедливості, її стандартам, які склались у суспільстві відповідно до тих ідеологічних принципів, якими це суспільство переважно керується.

Сучасні демократичні, так звані соціальні держави, якими проголошують себе більшість Європейських держав, у тому числі й Україна, роблять багато зусиль, щоб якомога нівелювати відмінності в життєвих шансах та доступі до соціальних ресурсів представників різних груп населення. Однак повністю ліквідувати соціальну нерівність не вдається і навряд чи вдасться. Як доводить П. Сорокін у класичній праці “Соціальна стратифікація та мобільність”, усі спроби, що були в історії людства, зробити плоским профіль соціальної будівлі, завжди завершувались відтворенням його конусоподібної форми [8, с. 331].

На думку Дж. Ролса, автора монографії “Теорія справедливості”, наявність нерівності сама по собі не є несправедливістю, вона виникає природно, первісно. Вона стає такою лише тоді, коли “порушується ідея “справедливості як чесності”, як принципу рівного права на свободу та рівномірний розподіл цінностей суспільства” (цит. за [7, с. 146]).

Тому дослідники проблем соціальної нерівності, як звичайно, не обмежуються фіксацією реального статусу соціальних груп, а співвідносять його з уявленнями самої групи та її представників щодо їхнього положення в суспільстві та виправданості співвідношення з іншими групами.

Як зазначає Т. Дробіжева (керівник дослідницького проекту і відповідальний редактор монографії, яка має симптоматичну назву: “Соціальна нерівність етнічних груп: уявлення та реальність”), з’ясування *уявлень* щодо нерівності входило в предмет нашого вивчення не випадково. “Якщо соціальна нерівність у масовій свідомості пов’язується з етнічністю, якщо люди вірять, що їхня національна належність впливає на соціальне положення, вони будуть діяти відповідно до цих переконань... Якщо члени контактуючих груп по-різному визначають одну й ту ж міжгрупову реальність, то створюється підстава для соціальної напруженості та конфлікту” [15, с. 15].

Проте факт існування відмінних за місцем та роллю в суспільстві груп може бути потрактований не лише як прояв соціальної нерівності, а й як функціонально виправдане взаємодоповнення різними групами одна одної, особливо, коли йдеться про трудову сферу.

Дослідження Т. Рудницької привернуло нашу увагу й тому, що вона змогла розглянути проблему відмінностей у трудовому потенціалі етнічних груп України і з цього, функціонального погляду. Вона стверджує, що етнічний склад галузей господарства, який склався в Україні на рубежі 80–90-х років ХХ ст., пропорції професійно-кваліфікаційного складу зайнятих у них свідчить про існування в суспільстві етнокультурного поділу праці. “Займаючи певну нішу у трудовій сфері суспільства, різні етнічні спільноти доповнюють одна одну, створюючи цілісний трудовий потенціал населення держави” [5, с. 33]. Наприклад, значна частина поляків зайнята у лісовому господарстві, що пов’язано з розташуванням їхнього традиційного компактного проживання в українському Поліссі. Галузеві вподобання болгар реалізовані у заготівельній галузі, а в греків – у сфері торгівлі та громадського харчування. Такий розподіл склався під впливом давніх етнокультурних традицій і тому, вважає Т. Рудницька, суспільству недоцільно ліквідувати ці трудові етнічні ніші.

Водночас це, безумовно, не означає заперечення необхідності створення в суспільстві таких умов, які б сприяли вертикальній мобільності тих груп, які поки що є на нижчих шаблях етнічної ієрархії і не тільки за професійно-кваліфікаційними критеріями, а й, перш за все, з погляду матеріального положення, участі в управлінні тощо.

Досвід різних країн свідчить, що є два головні шляхи вирішення проблеми ліквідації, або хоча б пом’якшення диспропорцій у соціальному розвитку етнічних груп, у їхньому доступі до суспільних ресурсів. Один із них – це метод квотування, який забезпечує таке представництво етнічних груп, перш за все, на вищих посадах владної, професійної тощо ієрархії, яке відповідає їхній питомій вазі в структурі населення держави. Цей засіб має багато прихильників, у тому числі і в Україні, особливо коли йдеться про політичне представництво інтересів етнічних груп на загальнонаціональному та регіональному рівні. Інший, перспективніший, на нашу думку, шлях вирішення проблеми етнічної нерівності – це створення для всіх етнічних груп однакових стартових можливостей соціального просування. А це потребує розробки та реалізації спеціальних програм, спрямованих на створення сприятливих умов соціального розвитку тих етнічних груп, які поки займають нижчі позиції в шкалі багатства, влади та престижу – головних підстав соціальної стратифікації.

І, нарешті, третій, найбільш специфічний і не менш значущий, ніж розглянуті вище, аспект аналізу статусних позицій етнічних груп. Йдеться про їхнє положення в системі міжетнічних відносин. Воно визначене, передусім, суб’єктивним ставленням до тих чи інших груп, яке формується на підставі дії соціально-психологічних механізмів

взаємсприйняття та ґрунтується на фундаментальній властивості колективної та індивідуальної свідомості диференціювати соціальний простір за принципом “ми” та “вони”.

Добре опрацьованим засобом вивчення стану міжетнічних відносин є застосування школи соціальної дистанції Богардуса. Найчастіше її використовують для вимірювання відкритості/закритості індивідів до контактів з іноетнічними групами поширення синдромів толерантності/ ксенофобії [19]. Однак цей методичний прийом відкриває ширші можливості. Зокрема, розрахування середньозваженої суми балів, яку набрала кожна з етнічних груп, що є в складі суспільства, дає змогу визначити загальну ієрархію у шкалі від високого рівня бажаності контактів з представниками цієї групи до повного відторгнення такої можливості. У цьому разі приписаний громадською думкою ранг, що визначений за цими критеріями, може не збігатися з реальним місцерозташуванням групи у системі соціальної стратифікації. Крім того, етнічна група, яка переважає за кількістю представників у вищих прошарках суспільства, може займати у суб’єктивно-ціннісній ієрархії найнижчі місця.

Відсутність узгодженості між статусними позиціями етнічних груп, яку фіксують у разі застосування різних його вимірів, пояснюють дією різних механізмів їхнього формування. Що стосується статусу етнічних груп у системі міжетнічних відносин, то він є результатом тісного переплетення впливу політичних, соціокультурних, соціокультурних та соціально-психологічних чинників (див. про це детальніше [20, с.181-209]). Сам по собі факт відсутності узгодження між різними показниками положення групи у суспільстві може свідчити про існування в ньому латентної напруженості, зокрема, у системі міжетнічної взаємодії.

Останнє положення дає змогу перейти до завершальної частини нашого аналізу, а саме – до визначення цілей та завдань вимірювання статусу етнічних груп. Таке вимірювання може бути самостійною ціллю етносоціологічного дослідження, особливо якщо воно спрямоване на визначення реальної або уявної нерівності груп, що утворюють етнічну структуру суспільства. Водночас без урахування диференціації етнічних груп у політичній, соціокультурній системі та системі міжетнічних відносин навряд чи можна обійтись у разі спроби загальної діагностики стану суспільства: переважання в ньому інтегративних чи дезинтегративних процесів, конфліктного потенціалу тощо. У цьому випадку ієрархія статусних позицій етнічних груп та сприйняття ситуації з боку належних до цих груп є важливим чинником стану та перспектив розвитку етнонаціональних процесів у поліетнічному суспільстві.

1. Соціологія: Навч. посібник / За ред. С. О. Макєєва. – К.: Укр. енциклопедія, 1999. – 429 с.
2. Соколовский С. В. Этнографические исследования: идеал и действительность // Этнограф. обозрение. – 1993. – № 2, 3. – С. 3-14.
3. Савва М. В. Этнический статус в идеологии и политике // Полит. исследования. – 1999. – № 4. – С. 141-147.
4. Колесник Л. А. Социально-этнический статус русских в современной Украине // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Х.: Вид. центр ХНУ, 2003. – С. 266-268.
5. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 1998. – 176 с.
6. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. – К.: ІС НАНУ, 1996. – 129 с.
7. Ильин В. И. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ (1917-1996 гг.) (опыт конструктивистско-структуралистского анализа). – Сыктывкар: Изд-во Сыктывкар. ун-та, 1996. – 349 с.
8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 116 с.
9. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: Довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К.: Наук. думка, 2004. – 347 с.
10. Паин Э. П. Представления о неравенствах и несправедливости в межэтнических отношениях // Справедливые и несправедливые неравенства в современной России / Ред.-сост. Р.В. Рывкина. – М.: Реферendum, 2003. – С. 278-306.
11. Коротеева В. В. Теории национализма в зарубежных социальных науках. – М.: Росс. гуманитар. ун-т, 1999. – 139 с.
12. Арбеніна В. Л. Процес громадянської ідентифікації і соціальне самопочуття російського населення України // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. – С. 164-167.
13. Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – М.: Наука, 2001. – С. 35-135.
14. Уилсон Э. Украинский национализм в 90-х годах. Судьбы национальных меньшинств // Россия и ее соседи: проблемы этнических меньшинств: пробл.-темаг. сб. – М.: РАН ИНИОН, 2000. – С. 72-86.
15. Социальное неравенство этнических групп: представления и реальность / Авт. проекта и отв. ред. Л. М. Дробижева. – М.: Akademia, 2002. – 480 с.
16. Тишков В. А. Этнология и политика. – М.: Наука, 2001. – 240 с.
17. Рябчук М. Кто самая крупная рыба в украинском пруду? Новый взгляд на отношения меньшинства и большинства в постсоветском государстве // Диаспора. – 2000. – № 2. – С. 6-31.
18. Рудницька Т. М. Професійна, кваліфікаційна і галузева структура найбільш багаточисельних етнічних спільнот України // Філософ. і соціол. думка. – 1996. – № 1-2. – С. 111-133.
19. Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 21-43.
20. Арбеніна В. Л. Етносоціологія: Навч. посібник: 2-ге вид., доповнене і перероблене. – Х.: Вид. центр ХНУ, 2007. – 316 с.

THE SOCIAL STATUS OF ETHNIC GROUPS AND ITS MEASURING

V. L. Arbenina

V.N. Karazin National University of Kharkiv
sociology@univer.kharkov.ua

The article considers status of ethnic groups as a multidimensional description of their position in society. Considerable attention is paid to the problem of political and legal status of ethnic groups, particularly, to the consequences of the institutional construction of differences between ethnic majority and ethnic minority. Representation of ethnic groups belonging to the different levels of social hierarchy is examined through manifestations of their status in the system of social stratification. Main causes of social inequality of ethnic groups are analysed. It is shown that the position of ethnic group in the in the system of interethnic relations is a specific measurement of ethnic groups status. It is determined by the degree of desired social distance in a situation of direct contacts with the representatives of different ethnic groups and characterizes subjective attitude dominating in mass consciousness towards each of them.

Key words: social status, political and legal status, status of ethnic group in the system of social inequality, status of a group within a system of interethnic relations.

Стаття надійшла до редколегії 20.12.2007

Прийнята до друку 10.01.2008